

Dorothee Wierling

A Stasi az emlékezetben*

A kérdés jelentősége

Az NDK-s állambiztonsági szolgálat, a Stasi emlékezetének kérdésével keveset foglalkoztak a témával kapcsolatos publikációk, legalábbis azok személyes emlékeit illetően, akiket besúgóként, megfigyeltként vagy akár egyszerű NDK-s lakosként közvetve vagy közvetlenül érintett a Stasi létezése és/vagy tevékenysége. Kivételt ez alól csak az egykori politikai foglyok és ellenzékiek visszaemlékezései jelentenek.¹ Mindez éles ellentétben áll azzal a szereppel, amelyet ez a szervezet a közéleti diskurzusban, illetve az NDK-s múlt tudományos vagy zszurnalisztikai feldolgozásában játszik. E téren ugyanis a Stasi a Német Szocialista Egységpárt uralmának – és ezzel együtt mindannak, ami miatt az NDK-t egy elnyomó rendszerként élték meg az ott lakók – központi elemeként komoly jelentőséggel bír.² De még ez a fajta szakirodalom – különösképpen a történelmi írások – sem a Stasi az egyes állampolgárokra és ezen keresztül az egész társadalomra gyakorolt hatására koncentrálnak, hanem magára a szervezetre, illetve az ennek berkein belül működő tettekre – tehát a Stasinak az NDK hatalmi rendszerén belül elfoglalt pozíciójára, valamint ügynökeinek tevékenységére.³

Mivel magyarázható ez a diszkrepancia? Erre kézenfekvő, ugyanakkor banális magyarázat volna, hogy a Stasi titokban tevékenykedett, és ezért többé-kevésbé észrevétlen maradt még azok számára is, akiket célszemélyként megfigyelésre kiszemeltek. Ami pedig magukat a besúgókat illeti, nekik az NDK megszűntével eggyel több okuk volt arra, hogy fenntartsák álcájukat – míg 1989 előtt a lelepleződés elsősorban politikai szempontból volt kínos, addig az újraegyesítés után ez kiegészült a társadalmi pozíció elvesztésének veszélyével, a társadalmi megvetettség és adott esetben a büntetőjogi felelősségvállalás fenyegetésével is. Az eddig felsorolt lehetséges magyarázatok azonban nem kielégítőek, hiszen egyrészt jó néhány egykori besúgó nem rejtette véka alá múltbeli cselekedeteit, és a munkahelyén vagy asztaltársaságban egészen nyíltan beszélt a Stasihoz fűződő viszonyáról. Másrészt sokan igenis tudatában voltak annak, hogy a Stasi megfigyelte őket, mégis keveset beszéltek erről a tényről, vagy egyszerűen a maguk módján elbagatellizálták a dolgot. Azt a kérdést, hogy a Stasi miért nem vált a magánjellegű visszaemlékezések központi témájává, a továbbiakban kerülő úton próbáljuk megközelíteni, méghozzá azon a kérdésen keresztül, hogy *milyen formában* jelenik meg ezekben a Stasi – már amennyiben egyáltalán megjelenik.

Egy dolgot azonban már most megállapíthatunk. Annak, hogy a Stasi-kutatás keveset foglalkozott e szervezetnek az egyénre és a csoportokra gyakorolt hatásával, illetve hogy a visszaemlékezésekben (pl. történészek esetében) egyfajta visszafogottság tapasztalható a Stsival kapcsolatos élmények terén, egyik fontos következménye, hogy a megfigyelt legtöbbször tehetetlen áldozatnak tűnnek, nem pedig olyan önálló cselekvőnek, akik a maguk módján dolgozták fel a megfigyelés gyanúját vagy tényét, s e tapasztalat alapján dolgoztak ki különböző életstratégiákat, értelmezték saját életüket és a társadalmat, amelyben éltek – és ennek megfelelően emlékeztek meg minderről a jelenben.

Emlékezés és elbeszélés

Mielőtt a tartalmi kérdésekre rátérnénk, három módszertani problémát tisztáznunk kell. Az első kérdés, hogy milyen forrásokkal dolgoztunk a Stsival kapcsolatos személyes emlékek elemzésekor. Első, ide vonatkozó megjegyzésünk ahhoz a magától értetődő, mégis gyakran figyelmen kívül hagyott tényhez kapcsolódik, hogy az emlékekről egyáltalán nem tudunk érvényes megállapításokat tenni egészen addig, amíg nem lesz belőlük elbeszélte történet. Mindazt, amire az emberek emlékeznek, azaz belső képként rögzíteni tudnak, csak töredékesen közlik, azaz kommunikálják, öntik nyelvi formába.

Bár ebből arra következtethetnénk, hogy az elbeszélések a múltbeli történések élményeit adják vissza, mégis veszélyes lenne e következtetést megfordítva azt kijelenteni, hogy az elbeszélte történések az emlékezet összességét adják ki, és az, ami nem képezi részét az elbeszélésnek, az nem is tekinthető emlékeknek. Az a tény tehát, hogy a Stasival kapcsolatos emlékeket nem, vagy csak töredékesen beszéljük el, még nem jelenti azt, hogy nem is léteznek ilyen emlékek, vagy akár az „elfojtás” jelensége lépne fel. Ebben az esetben inkább az emlékezet el nem beszélésével van dolgunk – legyen annak bármilyen oka is. Lehet szó olyan elfelejtett dolgokról, amelyek egy beszélgetés – például egy *oral history* interjú – során merülnek fel és fogalmazódnak meg (vagy sem), de lehetnek ezek akár olyan elfojtott emlékek is, amelyek azért szorultak háttérbe, mert ezen emlékek veszélyeztetnék vagy túlzottan megterhelnék az emlékező énjét. Időnként azonban előfordul az interjúkban, hogy az ilyen típusú, elfojtott emléktartalmak önkéntelenül artikulálódnak, például olyan elszólások formájában, melyek jelentése az elbeszélő számára gyakran rejtve marad, a leírt szövegek tartalmi elemzése során azonban napfényre kerül.

Az eddig felsorolt okokból a továbbiakban nem emlékekről, hanem elbeszélésekről, azaz az emlékezet kommunikált részéről fogunk beszélni – olyan emlékekről tehát, amelyek hozzáférhetők, értelmezhetők és elemezhetők.⁴

Ki beszél?

Az emlékek és elbeszélések személyesek, azaz egy konkrét személyhez köthetők. A Stasi jelenlétét sok ember – nem csupán a besúgók és a megfigyelték – érzékelte az NDK-ban. A szervezet a legkülönbözőbb emberek életében játszott ilyen vagy olyan szerepet, és ebből következően rendkívül sokféleképpen jelenik meg az emlékekben és elbeszélésekben. A nyugatnémetek például ma is egészen másképp emlékeznek meg róla, mint a keletiek, ugyanúgy, ahogy már az NDK létezésének idején is különbözött a két országban a történések érzékelése. Amikor 1987-ben Lutz Niethammerrel és Alexander von Platóval közösen az NDK-ba utaztunk, hogy az államosítással kapcsolatos emlékeket gyűjtő projekt keretében életútinterjúkat készítsünk az NDK-t létrehozó generáció tagjaival,⁵ a minden saroknál – például egyházi épületek előtt – „feltűnés nélkül” álldogáló megfigyelők láttán érzett kísérteties érzések időnként a besúgórendszer valós kiterjedésével szemben mutatott naivitással és tudatlansággal keveredtek – legalábbis ami személyemet illeti. Azok az NDK-polgárok azonban, akikkel találkoztunk, nem dolgozták fel olyan könnyedén a megfigyeltség veszélyét, mint mi, akiknek semmi félnivalójuk nem volt tetteik bármiféle negatív következményétől. A besúgók – legyenek azok hivatalos vagy „nem hivatalos munkatársak” – nyilvánvalóan egészen másként emlékeznek és mesélnek a Stasiról, mint a potenciálisan vagy valóságosan megfigyelték. Az emlékek aszerint is különbözhetnek, hogy valaki csupán azért tekintette-e magát a Stasi célpontjának, mert az NDK állampolgára volt, vagy ténylegesen volt oka e feltételezésre, és különösen fontos, hogy azok közé tartozott-e, akik az ún. operatív cselekmények során a Stasi tevékenységének célpontjává vált.

Számomra, mint az NDK-val foglalkozó társadalomtörténész számára, különösen érdekes az a kérdés, hogy egy konkrét társadalmi csoporthoz való tartozás meghatározza-e a Stasival kapcsolatos tapasztalatokat, emlékeket, valamint ezek értelmezését és elbeszélését. Tudomásom szerint e kérdést még nem kutatták, holott a Birthler-hivatalnál [2000 óta a Stasi-iratok őrzésével megbízott szövetségi hivatal; a BStU vezetője Marianne Birthler, innen a szervezet köznyelvi elnevezése – a ford.] (és csakis ott) őrzött adatsorok kiváló forrást kínálnak azon kérdés megalapozott megválaszolására, hogy mely társadalmi csoportokat érintette leginkább az NDK-ban a Stasi-jelenség. Hogyan értelmezzük például az a tény, hogy a hivatalos és nem hivatalos munkatársak döntő többsége férfi volt? Mit jelent az, hogy az NDK munkásosztálya (itt elsősorban a termelésben résztvevő, alacsony képzettségű és munkabérű dolgozókra gondolunk) mind a besúgók, mind pedig a megfigyelték között jelentősen alulreprezentált volt? Miért voltak ezzel szemben mindkét csoportban felülreprezentálva az értelmiségiek és az ún. káderek?⁶ És végül hogyan változott meg a Stasi különböző

generációkra gyakorolt hatása a nem hivatalos besúgói hálózat 1970-es évektől történő kiépítése nyomán?

Másként fogalmazva: önmagában a besúgók és megfigyelték három fent nevezett központi társadalmi kategóriába – nem, társadalmi réteg, generáció⁷ – történő besorolása nagyjából felvázolhatja az egyes társadalmi csoportoknak a hatalom megszilárdításában, illetve veszélyeztetésében játszott szerepét. Ami számunkra különösen érdekes, azok a fentiek alapján az érintettek emlékeiben és elbeszéléseiben kirajzolódó minták. Márpedig ha az állambiztonságról és az emlékezetről beszélünk, akkor mindkettőt történetileg kell megfejtenünk, egyrészt a társadalom, másrészt az idő szemszögéből.

Az elbeszélések kontextusa

Az eddig elmondottakból következik, hogy az emlékezet elbeszélése független a megélt élményektől – ami az emlékezet kapcsán folyó aktuális vita fényében egyáltalán nem magától értetődő.⁸ Az elbeszélés azonban nem csak a valójában megélt dolgoktól függ. Az interjúpartnerek mindig törekednek arra, hogy személyes emlékeiket megfeleltessék azon társadalmi réteg konvencióinak, amelyhez tartozónak érzik magukat. Az efféle emlékforgatókönyvek kollektív szerzősége többféle forrásból táplálkozhat: így például meghatározó lehet a nemi, a generációs vagy az osztályhovatartozás. Ezt egészíthetik ki olyan, nyilvánosan hozzáférhető elbeszélések és értelmezések, amelyekkel azonosulni szeretne az elbeszélő – vagy épp ellenkezőleg, amelyektől elhatárolódik.⁹ A Stasi nyilvánosságban való megjelenésének kapcsán nagyon sokféle reakcióval találkozhatunk. Úgy tűnik, hogy ez a szervezet az NDK-val kapcsolatos élmények központi elemeként inkább a nyugatnémet történelem részévé vált, miközben azok, akik ezt a látásmódot saját tapasztalataikkal hitelesíthetnék, egyre inkább eltávolodnak az efféle értelmezésektől; sőt egy olyan tendencia mutatkozik, miszerint keletnémetként gyakran éppen azokkal azonosulnak, akiket – például az egyesítés után néhány keletnémet politikust – ügynöki tevékenységgel vádoltak.¹⁰ Ezalól az egyetlen kivételt az NDK korábbi ellenzékének tagjai jelentik, akik azonban éppen azért szorultak a keletnémet társadalmon belül marginális pozícióba, mert a Stasi által történt elnyomatásukat hangoztatták. Másképp fogalmazva: a német egyesítés anyagi, társadalmi és mentális hatásai által okozott csalódás egyfajta retrospektív azonosuláshoz vezetett az NDK-val mint állammal, ami az NDK „Stasi-történelmének” növekvő elutasítását hozta magával.¹¹

A Stasi-történetek speciális elbeszélő helyzetén felül két további feltétel határozza meg általában minden interjú formáját: egyrészt az emlékező elbeszélő aktuális életrajzi helyzete, másrészt pedig az interjú készítőjének személye, valamint az interjú készítésének módja. A mi szempontunkból mindenképp meghatározó, hogy az NDK-val kapcsolatos tapasztalatok mennyire tartósan voltak negatívak vagy akár traumatizáló hatásúak; mennyire okozott a politikai rendszerváltás az egyéni életúton belül fordulatot, s amennyiben igen, akkor inkább pozitív irányban történt-e a változás, vagy inkább az újraegyesítés vesztesével van-e dolgunk. Ezzel persze nem azt akarjuk mondani, hogy az NDK-val kapcsolatos negatív élmények szinte felszínre hozzák a Stasi-emlékeket, míg az újraegyesítéssel kapcsolatos negatív élmények az elnyomáshoz fűződő történetek háttérbe szorulásához vezetnének. Az emlékezetet rögzítő interjúnál sokkal bonyolultabbnak mutatkozik az a kísérlet, melynek során az emlékező az elbeszélő életrajzot egyensúlyba próbálja hozni saját emlékeivel.

Az *oral history*val kapcsolatos szokásos előítéletekkel szemben az interjú készítőjének személye nincs különösebb hatással az elbeszélés formájára, feltéve, hogy az interjú készítője szakszerűen jár el, lehetőség szerint háttérbe vonul, nem használ szuggesztív kérdéseket és értékítéleteket, ugyanakkor bátorítja az emlékezőt a képszerű emlékezetre, egyúttal az elbeszélő történetei iránt érdeklődést és tiszteletet mutat. Persze nagy a különbség aközött, hogy egy nyugatnémet interjúkészítőnek sok mindent előbb el kell-e magyarázni (ami inkább produktív az interjú szempontjából, amennyiben sikerül ennek segítségével a bizalmi légkört kialakítani), vagy hogy egy ugyanazon generációból és társadalmi rétegből származó keletnémet már eleve ismerős dolgokról hall (ami megteremtheti az interjú intimitását, ugyanakkor azonban oda vezethet, hogy

sok dolog nem kerül szóba). Az az elképzelés azonban, hogy az elbeszélő történeteit elsősorban a kérdező elvárásainak való megfelelés igénye határozza meg, inkább a történészek túlzott elbizakodottságára utal, semmint hogy az *oral history*val foglalkozók tapasztalatai ezt ténylegesen bizonyítanák.

Elbeszélői minták

Azt a kérdést, hogy a Stasi – kvantitatív és kvalitatív szempontból egyaránt – milyen szerepet tölt be az emlékezetben, legjobban a különböző elbeszélői minták meghatározásával tudjuk megközelíteni. Bár az emlékek és elbeszélések mindig személyesek, és ezért egyénenként különbözőek, mégis bizonyos társadalmilag meghatározott mintákat, illetve a kulturális eszközkészletben meglévő elbeszélői műfajokat követnek.¹² Ezek az elbeszélői minták úgy érvényesülnek, hogy az emlékek a referenciacsoporton – legyen az a család vagy akár egy politikai párt – vagy az egész társadalmon belül alakulnak ki és formálódnak elbeszéléssé, méghozzá olyan elbeszéléssé, amelyet az adott csoport elfogadhatónak és másokkal – így például a nyugatnémet kutatókkal – szemben kommunikálhatónak tart. Az elbeszélői minták tehát elbeszélői közösségekben keletkeznek, és a csoporthoz való tartozást biztosítják, vagy az abból való kimaradást szolgálják.¹³ E mintákban ugyanakkor megtalálható az egyén azon igénye, hogy összhangba hozza a valós emlékeket az elbeszéléssel – éppen ezért találunk az elbeszélésekben mindig többet pusztán egy közösen elfogadott jelrendszer sztereotip formuláinál.¹⁴

Az elbeszélői minták itt következő felsorolása három különböző forráscsoporton alapszik. Egyrészt a már említett, 1987-es *oral history* projekt anyagán, ahol az NDK megalakulásának generációja állt a kutatás középpontjában. Akkoriban az NDK különböző városaiban (Eisenhüttenstadt, Bitterfeld, Karl-Marx-Stadt) nagyjából 150 életútinterjút készítettünk. A második kutatást egyedül végeztem, méghozzá az 1949/50-es születésű NDK-lakosok megkérdezésével. Összesen 25 interjú készült e kutatás során, elsősorban Lipcsében.¹⁵ A szóbeli elbeszélések feldolgozása mindkét projekt esetében hasonlóképpen zajlott: először megkértük a beszélgetőpartnereket, hogy saját maguk által alkotott csomópontok mentén meséljék el egész életüket. Ez az elbeszélés minden esetben különböző hosszúságúra sikerült. Egy második fázisban az első elbeszéléshöz kapcsolódó kérdéseket tettünk fel, amelyek az elbeszélés esetleges foghíjaira, ellentmondásaira, vagy egy-egy részlet részletesebb kifejtésére vonatkoztak. Végül egy rövid kérdőívet használtunk, amely inkább ellenőrző szerepet töltött be; a lista segítségével ellenőriztük, hogy minden beszélgetőpartnerert megkérdeztünk-e a fontosabb témákról. Tehát minden beszélgetőpartnerünknek háromszor volt alkalma arra, hogy a számára fontos témákra kitérjen. 1989 előtt a Stasi a legkevésbé sem tartozott azon témakörök közé, amelyekről nyíltan beszéltek volna a magnófelvétel során.

Az eddig felsorolt kutatások során keletkezett anyagokat egészítik ki azok a tapasztalatok, amelyeket barátokkal és idegenekkel az újraegyesítés előtt és után folytatott beszélgetésekből nyertem, ahol többek között a Stasiról is szó esett. A továbbiakban igyekszem ezeket is figyelembe venni azon kevés, 1990 után megjelent publikációval együtt, amelyek a Stasi emlékezetével foglalkoznak. Az itt következő elemzések célja azonban nem lehet több mint ösztönzést adni a feltett kérdés alaposabb, átfogó elemzésére és megválaszolására.

A Stasi, a hétköznapok kimondhatatlan része

Az elsődleges elbeszélői minta a hallgatás. A legtöbb élettörténeti elbeszélésben ugyanis a Stasi egyáltalán nincs jelen, vagy csupán elhanyagolható szerepet játszik. Persze a hallgatást nehéz értelmezni, különösen esetünkben, ahol a politika és társadalom olyan titkos szférájáról van szó, amelyben a hallgatás központi jelentőségű lehet, méghozzá mind a besúgók, mind pedig a (potenciális) megfigyelték oldalán. Előbb azonban térjünk ki a hallgatás legkézenfekvőbb magyarázatára. Annak lehetőségére gondolunk, hogy az NDK lakosságának jelentős része úgy érezte, hogy életét nem befolyásolta a Stasi, és így olyan dologról hallgat, amelyet valóban nem is tapasztalt meg személyesen. Ez minden

bizonyal elsősorban az NDK alsóbb társadalmi rétegeire igaz,¹⁶ legalábbis az NDK történetének azon szakaszától kezdve, amikor a besúgórendszer kiépítése megtörtént, azaz az 1970-es évektől. Az „egységes gazdaság- és társadalompolitika” jegyében történő depolitizálódás ezen fázisában a hatalom lemondott a munkásosztályról mint kollektív történeti entitásról – ahogy ezt maga a munkásosztály is tette, legalábbis politikai szempontból. Ennek eredményeként a konfliktusok a gyárakon belül zajlottak, vagy csupán az ellátási gondokra korlátozódtak, olyan területeken maradtak tehát, ahol közvetlen politikai veszély nem állt fenn, vagy legalábbis nem volt szükség a Stasi komolyabb beavatkozására. Abban az esetben viszont politikai ügyé vált a dolog, ha valamilyen formában több ember szervezeten (és nem spontán módon) cselekedett. Ilyenek például a csoportos beadványok, vagy azok az esetek, ahol egy társadalmi probléma nyilvánosságra kerülése esetlegesen az egész társadalom figyelmét magára vonta volna.¹⁷ Aki azonban tartotta magát a szabályokhoz, az többnyire háborítatlanul élhetett, és úgy tűnik, hogy mindössze a határátlépések – adott esetben a szó szoros értelmében, például egy Nyugatra való utazásról szóló kérvénynél – vezettek állambiztonsági ellenőrzésekhez. Ennek ténye az érintettben is tudatosult, hiszen az ellenőrzés eredménye döntő jelentőségű volt számára.

Létezik azonban az elhallgató hallgatás is, elsősorban azok esetében, akik hivatalos vagy nem hivatalos munkatársként a Stasinak dolgoztak, és ezért a félelem, a szégyenérzet vagy éppen az ellenkezés motiválja a hallgatásukat. Éppen ez, a nyomós és egyértelmű bizonyítékok ellenére történő, tagadó elhallgatás az, amit nem mindig lehet egyszerű hazugságnak értékelni – ezekben az esetekben természetesen megvannak az emlékek, de ezeket nem szabad kimondani. Más a helyzet azon eseteknél, ahol valóban az elfojtás gyakran emlegetett jelenségével van dolgunk. Így például egy idősebb NDK-s kolléganőm, aki éppen elveszítette egyetemi állását, mert bizonyítottan nem hivatalos munkatársként tevékenykedett, zavartan közölte, hogy egyszerűen nem emlékezett már a beszerzésének körülményeire, sőt annak tényét egészen addig el sem hitte, amíg a kezébe nem nyomták beszerzési aktájának egy másolatát, egy olyan szöveget, amely számára ismeretlennek tűnt. Ebben az esetben számomra teljesen hihető, hogy ő, aki az 1950-es években fiatal pályakezdőként, egy antifasiszta családok gyerekeit nevelő internátus végzőseként állt szolgálatba, majd az 1960-as években lépésről lépésre visszavonult a nem hivatalos munkatársi tevékenységtől, élettörténetének ezen részét leválasztotta és elrejtette maga elől, egészen addig, míg a német egység megteremtésével egy írásos bizonyíték nem emlékeztette életének erre a fázisára.

A hallgatás harmadik lehetséges összefüggése ugyancsak a szégyenérzethez kapcsolódik, de a Stasi által meggyalázott, megalázott áldozatok szégyenéhez. A Stasi egy-egy személy életébe történő masszív beavatkozása által kiváltott félelem, tehetetlenség és zavartság elhallgatásának lehetősége az egykori élmény megrázó hatásának mértékétől függ. Így például egy 1949-es születésű interjúpartnerem, Stefan Reuter (álnév) képtelen volt érthetően, összefüggően beszélni azon kellemetlen élményeiről, amelyek az 1970-es évek végén érték, amikor nyugatra akart szökni, de elárulták, letartóztatták és kihallgatták, majd a bautzeni börtönbe csukták, fogsága alatt pedig felesége benyújtotta a válókeresetet. Bár a Stasi fontos szerepet kellett hogy játsszon mindezen események bekövetkeztében, beszélgetőpartnerem az interjúban sem a szervezetet, sem pedig annak konkrét tagjait nem említette.¹⁸

A Stasi mint izgalmas titok

Amikor mi, nyugatnémet történészek 1987-ben beutaztuk az NDK-t, a Stasi fontos szerepet játszott a képzeletünkben. Nyilvánvalóan ellenőrizték, hogy beutazhatunk-e (Alexander von Platótól először ezt megtagadták), s valószínűleg befolyásolták azon személyek kiválasztását is, akikkel beszélhettünk,¹⁹ sőt időnként az interjú során is jelen voltak. Az első beszélgetéseket munkahelyi terekben folytattuk le, ahol interjúpartnereink egy-egy diszkrét gesztussal utaltak arra, hogy gyanújuk szerint lehallgathatnak bennünket. Számunkra, akik semmilyen szempontból sem vállaltunk személyes kockázatot, ennek kifejezetten izgató és serkentő hatása volt. Egyrészt mi magunk is elkezdtünk mindenkit, aki minden ok és feltűnés nélkül ácsorgott valahol,

besúgónak gyanítani, másrészt mosolyogtunk azon, ahogy a keletnémetek képzelődnek a Stasi – szerintünk túlzottnak vélt – jelenlétéről. Meg voltam győződve arról, hogy a Stasi tudatosan terjeszti azt a dezinformációt, hogy mindenhol jelen van, mégpedig annak érdekében, hogy a tényleges apparátust a lehető legalacsonyabb létszámmal működtethesse – 1989 után aztán jobb belátásra tértem. Az 1980-as évek végén az NDK-ban a Stasi más, az interjú kívüli szituációkban is gyakran tárgyalt téma volt: így például egy karl-marx-stadti házaspár az interjú után elkísért a szállodába, de egy nagyobb kerülővel mentünk, hogy megnézzük a Stasi épületét, amely a város dombjainak egyikén feküdt. Miközben az épületet körbevevő fal mellett sétáltunk, ők végig hallgattak – későbbi elmondásuk szerint azt feltételezték, hogy mikrofonok vannak elhelyezve a fal mentén, amelyekkel lehallgathatják az esetlegesen a Stasit bíráló kijelentéseket. Hasonlóképp viselkedett egy lipcsei barátom, akivel 1988-ban találkoztam Kelet-Berlinben. Amikor az Unter den Linden-en sétáltunk a Brandenburgi Kapu irányába, hirtelen ő is hallgatásba burkolózott, és az alacsony utcai lámpákra mutatott, amelyekben a Stasi által elhelyezett mikrofonokat sejtett, melyekkel a Nyugatra menekülni szándékozókát hallgathatnak le – közölte velem később egy „biztonságos” helyen.

A „Nagy Testvér” (aki – amint azt az általam megélt példák mutatják – beszélgetőpartnereim fantáziájában látszólag sokkal gyakrabban jelent meg személytelen mikrofonok, mint hozzájuk esetleg közel álló személyek képében) állandó jelenlétének és mindentudásának mítosza bizonyos tekintetben tovább nőtt az emberek emlékezetében. Továbbra is hozzátapad épületekhez és helységekhez, és még mindig a hideg és egy titkos határvonal átlépésének érzése kerülgeti az embert, amikor a Stasi vezetőinek szobáiba lép a berlini Normannenstraße-n vagy a lipcsei „Runde Ecke”-n [ma mindkét épületben a Stasi múltját bemutató múzeum, illetve emlékhely működik – a ford.]. E helyek azonban többnyire a besúgórendszer szörnyűségét, groteszk mivoltát, és bizony, nevetségességét is konzerválják. A Stasi börtöneinek celláit kivéve az állambiztonsági tevékenység mögött rejlő félelem és elnyomás háttérbe szorul.²⁰ Figyelemre méltó ugyanakkor a Stasi egykori épületeinek nem muzeális jellegű funkcióváltása az újraegyesítés után. Míg a lipcsei Stasi-központ egykori reprezentatív főbejárata ma egy történeti kiállításra vezet, a körzeti Stasi-vezetés hajdanvolt üléstermében pedig – az 1990-es évek elején legalábbis még – egy polgárjogi mozgalom tartott megbeszéléseket és workshop-okat,²¹ addig az épületkomplexum másik oldalán egy újabb építésű háztömbnek nyitottak bejáratot, amelyben az újraegyesítést követően a munkaügyi hivatal kapott helyet. Az épület egykori használóira utalt a számos biztonsági ajtó, és – legalábbis így szól a lipcsei legenda – maguk a munkatársak is, akik részben megtarthatták egykori irodáikat.

A Stasi mint „normális” NDK-hivatal

Azt az elbeszélői mintát, amely a Stasit az NDK hatalmi rendszerének integráns, ezzel együtt kiszámítható, de semmiképp sem fenyegető részeként írja le, elsősorban a szervezet egykori tagjai között találjuk meg, méghozzá mind a hivatalos, mind pedig a nem hivatalos munkatársak között. Ezt a vélekedést a legnagyobb meggyőződéssel (és egyúttal a legmeggyőzőbben is) a „külföldi felderítéssel” kapcsolatban hangoztatják, ami az elbeszélők szerint minden szuverén állam feladata, és egyébként is politikai rendszertől független jelenség volt a hidegháború idején.²²

A belső hatalmi viszonyokról általában azt állítják, hogy a Stasi megfigyelő tevékenysége szükséges volt, és nem annyira a konkrét személyre, mint inkább az általános célokra koncentráló ellenőrzést szolgálta: például a termelés és az ellátás biztosítása, a rendszerkritika okainak időben történő felismerése és megszüntetése, az eskaláció elkerülése, vagy általában a tömegbázisától eltávolodott és egyúttal elidegenedett politikai vezetés rendszeres tájékoztatása az NDK társadalmi valóságáról. Ezt a hivatalos munkatársaknál gyakran megfigyelhető elbeszélői mintát a nem hivatalos munkatársak azzal egészítik ki, hogy besúgói tevékenységük kritikai szerepére helyezik a hangsúlyt. Többnyire azt az érvelést ismétlik ezzel meg, amellyel – elsősorban az értelmiség köréből – annak idején őket is beszervezte a Stasi. Az emlékezet

szempontjából fontos, hogy ne egy instrumentalizált elbeszélésből induljunk ki, amivel az újraegyesítés után a besúgói tevékenységet igazolni akarták. Ehelyett a tulajdonképpeni probléma itt is az lehet, hogy az elbeszélők azt adják vissza, amire valóban emlékeznek, és ami valóban e tettekre készítette őket. Hiszen ebből a szemszögből nézve – ahogy a hivatalos Stasi-munkatársak szempontjából is – a szervezet munkája egyfajta (titkos) kritikus nyilvánosságként jelenik meg, olyan területként tehát, amelyben a kritikus értelmiségiek már a felvilágosodás óta társadalmi szerepük legfontosabb elemét látják. A nem hivatalos munkatársi tevékenység néhány értelmiségi vagy magát annak képzelő ember számára úgy tűnhetett, mintha a valódi tudást birtoklók, a bölcs elemzők titkos társaságába vették volna fel őket.²³

De a potenciális megfigyelték oldalán is megtalálható a megtörténtek „normalizálására” és hétköznapivá tételére való törekvés. Ez a fajta elbeszélői minta ma minden bizonnyal az NDK-s társadalom valós önképének felel meg, amit semmiképp sem szabad a történetek egyfajta utólagos lebecsülésének tekintenünk. Erre utalnak az 1987-es NDK-tartózkodásunk során megfigyelt praktikák és beszélgetések. Az ilyen hétköznapi és egyúttal kiszámítható praktikákhoz tartozott a jelentések írása, ami jóval túlmutatott a Stasi körén. Egy bizonyos vezetői szinten felül a munkahelyi „normalitáshoz” hozzátartozott az, hogy jelentéseket kellett írni – amelyek adott esetben a Stasihoz kerültek –, munkatársakról, egyetemi évfolyamtársakról vagy kollégákról kellett információkat adni. E „normalitás” részét képezte az is, hogy a nyugati utazásokról és a nyugati kollégákról szóló jelentések egy másolata is a Stasihoz került.²⁴ Ugyanakkor az is hozzátartozik a valósághoz, hogy egy munkacsoport vagy politikai csoportosulás tagjainak abból lehetett és kellett kiindulniuk, hogy közülük valaki a Stasinak dolgozik, és ilyenkor az tűnt a legbölcsebb döntésnek, ha ezt a gyanút az ember figyelmen kívül hagyta annak érdekében, hogy egyáltalán képes legyen dolgozni és emberi kapcsolatokat ápolni.²⁵ Egyébként az ilyen és ehhez hasonló „normalizáló” történetek nem csupán a narratív feldolgozás stratégiáira utalnak, hanem a megfelelő hozzáállásra is, hiszen a Stasi valóban egy nyíltan és hivatalosan tevékenykedő hatalmi szervezet, az NSZEP egyik hivatala volt.

A Stasi mint család

Ez az elbeszélői minta a Stasi saját belső összefüggéseit mutatja. Számos hivatalos és nem kevés nem hivatalos munkatárs bizonyos szempontból beleszületett a Stasiba, vagy valamiért, például antifasiszta családok leszármazottjaként kötődött az NSZEP-hez és annak „pajzsához”, a Stasihoz.²⁶ A rendkívül fiatal nem hivatalos munkatársak beszervezése is arra utal, hogy a Stasi egyfajta pótcsaládként kínálta fel magát.²⁷ Ezeket a történeteket legtöbbször még ma is titokban tartják, mivel ezek elmondása nem csupán magát az elbeszélőt, hanem annak családját is környezetük megvetésének tenné ki. A következő eset betekintést ad ebbe a dilemmába. Egy lány, aki iskolai osztályával meglátogatta a lipcsei „Runde Ecke”-t (ahol egy olyan munkatárs vezette őket, aki maga is ellenzéki háttérrel rendelkezett), így szólalt meg az épületben: „Itt dolgozott az apukám.” Bátor-dacos vallomásával azonban egyúttal el is árulta édesapját.²⁸

Egyik interjúpartnerem, Britta Jansen (álnév) számára is komoly problémát jelentett beszervezéséről és besúgói tevékenységéről beszélnie, annak ellenére, hogy később ő maga is a Stasi áldozatává vált, miután átállt az ellenzékhez, s emiatt börtönbe is került. A beszervezéséről szóló elbeszélésében három elem játszik fontos szerepet: az „elkövetői aktájába” való betekintés megtagadása miatti panasza, valamint a besúgói tevékenység kezdeteinek indoklása – miszerint egy feltehetően megalapozottan gyanúsított nyugatnémetről írt jelentéseket – mellett beszervezését és besúgói tevékenységét elsősorban családi kötődésekkel magyarázza. Beszervezésének történetében édesanyja játszik központi szerepet, aki maga is ún. „titkos társadalmi munkatárs” [Gesellschaftlicher Mitarbeiter Sicherheit, röviden GMS, olyan informátor, aki nyíltan lojális volt az államhoz, és pártfunkcionáriusként vagy szakszervezeti vezetőként gyűjtött információkat elsősorban közéleti személyiségekről – a ford.] volt, amiről interjúpartnerem csak 1989 után szerzett tudomást. Az édesanyja meglátogatta a lányát Berlinben, és ekkor szervezett egy találkozót Britta Jansen későbbi tartótisztjével, aki

egyfajta apatípusként lépett fel, és aki aztán ráállította a lányt a fent említett nyugatnémet személy megfigyelésére, aki idegen árulónak számított az NDK-ban, egy olyan államban, amelyet Britta szülei – mindkettejük az átnevelt Hitlerjugend generáció tagja volt – révén tanult meg szeretni.²⁹

A Stasiról mint családról alkotott elképzelés már az NDK-s időkben is gyakran volt a Stasi-munkatársak önképének része, amire számos forrás utal, nem utolsósorban a hivatal élén állók kijelentései, amelyeket véleményem szerint helytelenül tekintenek szimpla cinizmusnak.³⁰ A családoknak megvannak a maguk titkai, amelyeket idegenekkel nem osztanak meg. Ezzel a hallgatási kötelezettséggel van még manapság is dolgunk, és lehet, hogy ez az állapot örökre megmarad. Ezért nem rendelkezünk túl sok elbeszéléssel, miközben számos elhallgatott emlék létezhet.

Az emberi tartásról szóló történetek

A Stasiról való hallgatással összefüggésben említettük azt a problémát, hogy a szervezettel kapcsolatos emlékek a megfigyeltékben olyan félelmetesnek és szégyenteljesnek hathattak, hogy nehéz számukra ezen élményeket elmondani, ezért inkább elhallgatják vagy esetleg akár el is fojtják őket. Létezik azonban az elkerülésnek egy másik stratégiája is, mégpedig az ilyen típusú emlékek abszurd, komikus történetekké alakítása a bohózat műfaji kellékeivel, vagy akár a Stasi felett aratott győzelemről és a túlélésről szóló történetként való elmondása. A Stasi bomlasztó tevékenységének valóban voltak helyenként komikus momentumai, például amikor az áldozat nevében feladtak egy népszerű és akkoriban nehezen kapható tárgyat eladásra kínáló hirdetést, s így a megfigyeltnek a csalódott és dühös érdeklődők tömegével kellett szembenéznie.³¹ De időnként a besúgók sikeres lerázását, a beszerzés ravasz módon történő elkerülését vagy a bátor öndekspirációt is egy vakmerő történet formájában mesélik el.³²

Léteznek azonban komolyabb, ugyanakkor a fentiekhez hasonlóan a kellemetlen emlékek elhárítására szolgáló elbeszélések, amelyek a potenciálisan pusztító hatású emlékek érzelmi feldolgozásáról szólnak. Az egyes ember számára ez lehet a magányban – például a börtönben – való túlélés. Így például Joachim Granzow orvos a Stasi 1950-es években alkalmazott kihallgatási módszereit „primitívnek” nevezte elbeszélésében. Ugyanakkor azonban szerinte csak az tudott e módszereknek ellenállni, aki valódi bűnöző vagy pedig „tisztán szellemi beállítottságú, finom lelkületű, komoly belső tartalékokkal rendelkező, büszke, kitartó ember” volt.³³ Utóbbi csoportba sorolta magát ő is, s ezért ez a börtönben töltött idő élménybeszámolóját meghatározó tapasztalat volt, amely nemhogy gyengítette, hanem épp ellenkezőleg, erősítette a visszaemlékezőt, aki minden szempontból győzelmet aratott. Mások számára egy szerelmi kapcsolat, a család vagy az ellenzéki csoport biztonsága adott erőt. A megbízható (vagy legalábbis annak hitt) emberi kötődések hatásos védekezésnek tűntek a Stasi szándékai és praktikái okozta bomlasztó hatással szemben.³⁴

Csupa olyan elbeszéléssel van itt dolgunk, amelyek a kitartásról, az egyéni cselekvési lehetőségek megtartásáról, a saját személyiségen vagy a környezeten belüli védett zóna létezéséről és annak megvédéséről szólnak. Persze ezeket az elbeszéléseket nem akarjuk megtévesztésként vagy önbecsapásként értékelni. Sok minden szól amellet, hogy valóban léteztek ilyenfajta erőforrások, és ezek mind a túlélést szolgálták. Ugyanakkor itt is felfedezhető egy elbeszélői minta, amelyet máshonnan is ismerünk, ahol a veszélyes szituációk egy komikus fordulattal meglepő véget érnek, ahol a látszólag gyenge szereplő erkölcsi erejét a látszólag erősebbel szemben sikerrel veti latba, vagy ahol a szerelem legyőzi a gonoszt. Ha azonban figyelmes hallgatóként beleképzeljük magunkat az elbeszélő szituációba, akkor képesek leszünk felkutatni a félelemnek, a bizonytalanságnak, a függőségnek, a kiszolgáltatottságnak és a sértéseknek teljes potenciálját.

A Stasi mint életveszélyes ellenfél

A fájdalmas élmények emlékezetének és elbeszélésének lehetősége leginkább ott adott, ahol az efféle tapasztalatokat be lehet ágyazni az ellenállásról és a kitartó aktivitásról szóló történetbe. Hogy azok az általam ismert történetek, amelyekben a Stasi a testi épségre és az életre egyaránt veszélyt jelentő fenyegetésként jelenik meg, az aktív ellenzék köréből származnak, talán csak annak köszönhető, hogy ezen emberek visszaemlékezései nagyobb nyilvánosságot kaptak.³⁵ Így például Freya Klier [író és rendező, akit 1968-ban, egy sikertelen disszidálást követően bebörtönöztek, majd az 1980-as években aktívan részt vett az NDK-beli békemozgalomban – a ford.] az általam készített interjúban meg volt győződve arról, hogy azok a zavaró pszichikai élmények, amelyeket politikai üldöztetése csúcspontján tapasztalt – mint például dezorientáltság, vagy a kontroll elvesztésének érzése, ami pánikrohamokkal párosult – közvetlenül az állambiztonsági szervezet tevékenységének köszönhető. Klier azt feltételezte, hogy – mivel ezek a rohamok mindig autóvezetés közben jelentkeztek – a Stasi az autója kormányát impregnálta egy olyan szerrel, amely kiváltotta ezeket.³⁶ Ehhez kapcsolódóan léteznek olyan feltételezések is – melyek közül egyelőre egyik sem igazolódott be –, miszerint az ellenzékieteket szisztematikusan rákkeltő sugárzásnak tették ki. Ugyanakkor nem tehetjük meg azt sem, hogy az efféle emlékeket vagy értelmezéseket „hamisnak” tekintsük, s szembeállítsuk őket az „igaz” valósággal, ami a történész feladata lenne. Egyébként kevés olyan dolog létezik, amit ne lehetne a Stasiról elképzelni. Az efféle történetek a kérdéses összefüggésben – a Stasival kapcsolatos emlékek emlékező és elbeszélő feldolgozása terén – sokkal inkább az üldöztetés valóban bomlasztó és romboló hatásáról tanúskodnak.

Egy másik esetben az ellenzéki Wolf Klaasen (álnév) leírta azt a hatást, amelyet a berlini Stasi-központ – egy hatalmas betonkomplexum számtalan kis ablakkal – gyakorolt rá. Az épület állandóan szem előtt volt, lévén hogy átlósan szemben lakott vele a Frankfurter Allee-n. „Az épület ezernyi ablaka állandóan rám bámult. [...] Nos, ez, hogy is mondjam, olyan bizonytalanságot váltott ki bennem, amely egészen mélyre hatolt.” Amint azt meséli, Klaasen elhatározta, hogy elviseli az ablakok látványát. Egy évig kellett gyakorolnia, hogy ez sikerüljön. „Ezután megint csupán egy ház lett belőle. Előtte voltaképpen egy mesebeli kastély volt, egy erőd, egy sötéten szikrázó dolog.”³⁷ Félelmeinek sikeres leküzdése annyira felbátorította, hogy miután egy nyugatnémet trockistákkal történt találkozót követően rövid időre letartóztatták, önszántából elment a központba és kihallgatását követelte. Biztos volt abban, hogy börtönbe csukják, és ő maga akarta bezárása időpontját meghatározni. A Stasi (amely végül nem hallgatta ki, nem is tartóztatta le és börtönözte be, de feltehetően a „termelésbe” küldte) felett aratott győzelem elbeszélése az interjú másik pontján egy újabb információval egészül ki: eszerint a feltételezett letartóztatása előtti estén felhívta édesanyját, aki magára hagyta őt, amikor két éves volt. „Mert azt gondoltam, hogy na, mielőtt börtönbe mész, nézd meg magadnak anyádat.”³⁸ Ami tárgyilagosan és egyúttal kissé pimaszul hangzik, valójában azt is jelenti: megbizonyosodni az anya kilétéről a veszély közepette.

Emlékezet és elbeszélés a tettesek és áldozatok közötti beszélgetésekben

Az 1989 után a tettesek és áldozatok között lefolyt beszélgetéseket a Stasira való egyfajta közös emlékezésként is felfoghatjuk.³⁹ Egy ilyen, váratlan elbeszélői közösséget rögzít például a korán, már 1990-ben megjelent *Geschützte Quelle* című kötet.⁴⁰ A könyv annak két kiadója, az NDK-beli női békemozgalom és a Béke és Emberi Jogok Kezdeményezés nevű szervezet aktivistái, valamint egyik barátnőjük, harcostársuk és egyúttal besúgójuk, Monika közötti konfrontációról szól. A beszélgetés utóbbi bocsánatkérő levele nyomán jött létre, de a dialógust a két áldozat kezdeményezte, akik nemcsak hogy részletesen kikérdezték Monikát, hanem más forrásokkal – így például levelekkel és naplórészletekkel – is próbálták dokumentálni és megérteni egykori besúgójuk életét. A könyv nem csupán azért érdekes, mert a kérdezők teljesen háttérbe szorítják saját emlékeiket. Bár folyamatosan közösen megélt dolgokról van szó – eltekintve a kizárólag Monikához kapcsolódó előtörténettől –, csak a besúgó titkos tevékenysége és lelkiállapota kerül szóba, korábban titkos dolgok kerülnek napvilágra, valamint az a büntudat és szégyenérzés, amely ma Monikát kínozza. Ezáltal a korábbi

helyzet furcsamód megfordul: Monika válik a megfigyelés és értékelés célpontjává, s egyben a meghurcoltatás áldozatává. Kétségkívül nem csak az árulásról van itt szó, és Monikát senki nem akarja feljelenteni; a helyzet azonban mégis sokkal bonyolultabb annál, mint ahogy azt a könyv mondanivalója sugallja, s amit a szerzők így fogalmaznak meg: megérteni azt, hogyan lehet „embereket annyira kihasználni és őket pusztaszerszámokká degradálni, majd segítségükkel más embereket elnyomni”.⁴¹ Mert bár a kiadók biztosítják az olvasót arról, hogy Monikával szemben nem éreznek semmiféle gyűlöletet és bosszút, mégis történt valami egészen váratlan dolog. Az újraegyesítés előtti szituációt úgy kommentálták és kompenzálták, hogy a megfigyelt elvesztett magánszférája, a bizalom elvesztése, illetve a saját életútban bekövetkezett törés háttérbe szorul, miközben a Stasi titkosságának köszönhetően különleges hatalommal bíró besúgó függő helyzetbe kerül a megfigyelt személyektől. Monika így fogalmazott a beszélgetések végén: „Félek, hogy miután lezárjuk ezt az utolsó beszélgetést, már soha többé nem látjuk egymást. Ezt értem az alatt, hogy kihasználva érzem magam; mert most már nincs többé ok arra, hogy találkozzunk [...] pedig szükségem van a közös beszélgetésekre.”⁴²

1989 után ezzel szemben a Stasi legtöbb alkalmazottja – legfőképp a hivatalos munkatársak – számára egészen másként alakult a lélektani szituáció. Persze az 1990-es évek folyamán a körülmények is megváltoztak, ahogy a keletnémeteknek egyre inkább küzdeniük kellett az újraegyesítés nem várt negatív következményeivel, és – miközben Nyugaton, valamint a csalódott egykori ellenzékiek szemében a Stasi egyet jelentett az NDK-val – sok egykori NDK-lakos számára a bukott állam már-már előnyösebbnek tűnt a nyugati Szövetségi Köztársasággal szemben. Az 1990-es évek közepén egy barátom elvitt magával egy kelet-berlini templom közösségi házába, ahol az ottani lelkész rendszeresen rendelkezésre bocsátott egy termet tettesek és áldozataik beszélgetésének lebonyolítására. Ezek a beszélgetések azonban egészen másként alakultak a Monika H.-val folytatott önkínzó párbeszédhez képest. Ez esetben inkább nyilvános gyűlésekről volt szó, amelyeken megjelent a Stasi egy-egy hajdani hivatalos munkatársa, hogy felkért szakértőként beszéljen egy adott témáról – a rendezvényen, amelyen részt vettem, a Stasi tevékenysége és az NDK gazdaságának összefüggéseiről volt szó. Előadás közben a kritikus nyilvánosság veszélyének volt kitéve, s a hallgatóság is ennek megfelelően nyilvánult meg. De nem az elnyomás és az árulás kérdése került előtérbe, hanem a szakértelem, illetve annak hiánya. A vita egy jól begyakorolt színpadi műhöz hasonlított, ahol a támadást és a védekezést egyfajta sportos becsvágygal űzték, és mindkét oldal nagy szenvedéllyel, s ugyanakkor gyakorlott szereplő módjára – és egyúttal nem kis élvezettel – élte ki ellenérzéseit.

Itt is egyfajta nem várt elbeszélői közsésséggel van dolgunk, de az elsőként leírt eset sokkal személyesebb elemekkel bír. A közös NDK-történelemből fakadó árulkodó bizalmasság bizonyos értelemben továbbél e beszélgetésekben az NDK eltűnése után is, és egyúttal olyan összetett kapcsolatokat és kötődéseket foglal magában, amelyek elemzése rendkívül bonyolult feladat.

A Stasi mint az NDK szerves része

Az NDK-ról szóló élettörténeti elbeszélések alapján kirajzolódó Stasi-képpel kapcsolatos megjegyzéseim és felvetéseim nyilvánvalóvá tették, hogy az ilyen típusú szövegekből csak közvetve lehet információkat szerezni a múltbeli élményekről, valamint a Stasi egykori személyes megítéléséről. A Stasi-akták időben kétségkívül közelebb álló források, és egyúttal részletesebb betekintést adnak a hétköznapi besúgórendszer működésébe. Mégis mit szűrhetünk le az emlékező forrásokból az NDK állambiztonsági szervezetének működésével kapcsolatban? Ezúttal összefoglalva szeretném még egyszer áttekinteni a kérdésre adható választ.

Mivel a Stasi tevékenysége nem csupán a közvetlen ellenőrzést, hanem elsősorban a megfélemlítést és az egyének gyengítését szolgálta, ezért nagy jelentőséggel bír annak vizsgálata, hogy milyen komoly hatással volt valójában a Stasi megfigyelő és bomlasztó tevékenysége a megfigyeltre. A besúgói jelentések erről nem adnak tökéletes képet, mivel – kivéve a kevés egyértelmű esetet – az „objektív” jelentés

formájában valójában a besúgó, illetve tartótisztje szemszögéből, erősen kiszínezve olvashatjuk a történeteket. A jelentés tartalmát pedig erősen meghatározza az, hogy milyen mértékű a besúgó motiváltsága, illetve „operatív folyamatához” fűződő kapcsolata. Éppen ezért a besúgói jelentések feltehetően többet árulnak el szerzőikről, a Stasi hivatalos és nem hivatalos munkatársairól, mint a jelentés tárgyáról, a megfigyelt személyéről és annak körülményeiről. E jelentések természetesen kiváló társadalom- és mentalitástörténeti források, éppen azért, mert mindkét oldal cselekvőit megtalálhatjuk bennük, még ha nem is egyenlő arányban. A Stasi tevékenységének áldozatokra gyakorolt hatása szempontjából azonban korlátozott értékkel bírnak, s csak az áldozatok által készített naplókkal, visszaemlékezésekkel kiegészítve vizsgálható segítségükkel a Stasi egyénekre, illetve az NDK egész társadalmára gyakorolt hatása. De még ezeknek a naplóknak, visszaemlékezéseknek is megvannak a maguk módszertani korlátai, ahogy azt fent részletesen bemutattuk. Sem a besúgói jelentések, sem pedig a megfigyelték visszaemlékezései nem léphetnek fel a kizárólagos „hitelesség” igényével. Csak mindkét forrástípus együttes használata teremti meg a lehetőséget arra, hogy a kérdéses kapcsolatnak egy elfogadható, s egyúttal rendkívül összetett értelmezéséhez közelebb juthassunk.

A Stasival kapcsolatos visszaemlékezések különösen informatívak abban az esetben, ha egy olyan élettörténeti elbeszélés részét képezik, amely túlmegy a megfigyelés kezdeti időpontján, és a megfigyeléssel kapcsolatos elbeszélést beágyazza a teljes életrajz kontextusába, s ezzel érthetőbbé teszi ennek jelentőségét az emlékezet különböző, egymásra rakódó rétegein belül. Hiszen a megfigyelés jelentőségét nem lehet sem számos egyéni feltételtől, sem pedig olyan meghatározó kategóriáktól függetlenül vizsgálni, mint társadalmi réteg, nem és generáció. A Stasi ugyanis annyiban mindenképpen szerves része volt az NDK-nak, hogy nyíltan vagy titokban, de mégis magától értetődően hozzátartozott a hétköznapi élethez. Függetlenül attól, hogy „áthatott társadalomnak” (Alf Lüdtke) nevezzük-e ezt a jelenséget, a *mindennapok történetének* (Alltagsgeschichte) másik alapelve mindenképpen érvényes esetünkben is: a hatalmat társadalmi kapcsolatként kell felfognunk. Ez pedig azt jelenti, hogy teljesen függetlenül kell magunkat a Stasi-ügynökök totalitárius ellenőrzési és hatalmi fantáziáinak valóságigényétől, ehelyett inkább a Stasi feltételezhetően kiszolgáltatott áldozataival kell foglalkoznunk. Mindezt nem azért tesszük, hogy elbogatellizáljuk a szervezet uralmát, hanem hogy áldozatainak visszaadjuk ismét azt a személyességet, amelyet az elvesztőlük. És ez nem csupán erkölcsi elvárás, hanem elsősorban az NDK hatalomtörténeti megközelítésének azon követelésén alapszik, amely többféle szemszögéből és jóval összetettebben vizsgálná a témát. Az ilyen típusú történetírásnak mindkét oldalon álló cselekvőkre – a hatalmon lévőkre és a hatalom által sújtottakra – egyaránt szüksége van, s egyúttal a két oldal közötti kapcsolatok elemzését is igényli. A szóbeli elbeszélések és emlékek ehhez ha nem is tökéletes, de mégis rendkívül fontos forrást kínálnak.

Végül és legfőképpen a szóban elbeszélt emlékek a legfőbb forrásai egy olyan kutatási irányzatnak, amely a történeti emlékezettel, az emlékek feldolgozásával és az NDK történetének hosszú távú hatásaival foglalkozik. Egyértelművé vált, hogy az efféle elbeszélések semmiképp sem adnak közvetlen információt a megélt eseményekről, hanem maguk is a bonyolult műtfeldolgozási stratégiák bizonyítékai, amelyek azonban közvetve lehetővé teszik, hogy a múltbeli tapasztalatokkal kapcsolatos óvatos következtetéseket vonjunk le a már az NDK-s időkben is meghatározó felfogásokról és értelmezésekről.⁴³ Esetünkben is az a fő cél, hogy az NDK társadalmát és történetét differenciáltabban láthassuk, s hogy segítsük annak belátását, hogy az NDK különböző időszakokban, különböző csoportok számára mást és mást jelentett, és ezért a mai Németországban is nagyon különbözőképpen él tovább az emberek emlékezetében. És ezzel együtt a hatalomtörténeti megközelítés szempontjából a Stasinak is – amelyet időnként a társadalomtól hermetikusan elzárt résznek, sőt „államnak az államban”, egy, az orwelli „Nagy Testvér” mintájára szerveződő, kívülről figyelő titkos társaságnak tartanak, ezzel teljesen történetietlenné téve azt – központi szerepet kell szánni az NDK történetén belül.

(Fordította: Perényi Roland)

□ A tanulmány megjelenési helye: *Staatssicherheit und Gesellschaft. Studien zum Herrschaftsalltag in der DDR*. Szerk. Gieseke, Jens. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007. 187–208.

¹ Ha az Állambiztonsági Szolgálatok Iratanyagáért Felelős Szövetségi Megbízott Hivatalának (Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes, BStU) internetes bibliográfiájában szereplő publikációs listára hagyatkozunk (Abteilung Bildung und Forschung: Die ersten zehn Jahre – eine Bilanz. Berlin 2003), akkor azon kevés tanulmány között, amelyek címében előfordulnak olyan fogalmak, mint emlékezet, elbeszélés vagy tapasztalat, elsősorban egykori Stasi-tisztek vagy áldozatok visszaemlékezéseit találjuk, amelyek pusztá forrásközlések mindenféle tudományos elemzés nélkül. A visszaemlékezések szerzői így a kortársak igazságigényével lépnek fel.

² Legalábbis ez érvényes azon kutatásokra, amelyek elsősorban az NDK hatalomtörténetére koncentrálnak. A nem tudományos jellegű publicisztikában a leleplező újságírás műfaja sorolható ide, de számos, az NDK történetét bemutató fikciós feldolgozás is ismert, amelyek a Stasit teszik ezen múlt meghatározó jellemzőjévé – gondoljunk csak a Tethely című krimisorozat azon epizódjaira, melyek az NDK-ban játszódnak. De a legújabb, igencsak figyelemre méltó film, amely szintén a Stasival foglalkozik (Das Leben der Anderen – A mások élete), ugyancsak egy besúgót tesz a történet ambivalens hőisévé, az ő szemszögéből láthatjuk az áldozatok történetét.

³ A Stasi szélesebb értelemben vett társadalomtörténetének szempontjából számomra elsősorban azon munkák tűnnek érdekesnek és tanulságosnak, amelyekben a Stasi-aktákat a *mindennapok története* (Alltagsgeschichte) és a *megéltéltörténet* (Erfahrungsgeschichte) kérdésfeltevésével szembesítik. Vö. ehhez Jens Gieseke koncepcionális fejtegetéseit: *Das Verhältnis von Herrschaft und Gesellschaft als Problem der MfS-Forschung*. Berlin, 2004, http://www.bstu.bund.de/cln_042/nn_714036/DE/Forschung/Schwerpunkte/Downloads/verhaeltnis_herrschaft_gesellschaft.templateId=raw.property=publicationFile.pdf/verhaeltnis_herrschaft_gesellschaft.pdf; [A kötet 2010. december 8-án az alábbi címen érhető el: http://www.bstu.bund.de/nn_714036/DE/Forschung/Forschungsprojekte/Downloads/verhaeltnis_herrschaft_gesellschaft.templateId=raw.property=publicationFile.pdf/verhaeltnis_herrschaft_gesellschaft.pdf] Engelmann, Roger; Gieseke, Jens: *Herrschaft und Alltag im Sozialismus. Mikrohistorische Studien zur Gesellschaftsgeschichte der Staatssicherheit*. Berlin, 2004. http://www.bstu.bund.de/cln_042/nn_714036/DE/Forschung/Schwerpunkte/Downloads/herrschaft_und_alltag.templateId=raw.property=publicationFile.pdf/herrschaft_und_alltag.pdf [2010. december 8-án a könyv ezen a címen nem volt elérhető.]

⁴ Az *oral history* módszertani bevezetéséhez lásd Wierling, Dorothee: Oral History. (In *Aufriss der Historischen Wissenschaften. Bd. 7: Neue Themen und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Hrsg. Maurer, Michael. Stuttgart, 2003, 81–151.) című cikkét.

⁵ Vö. Einleitung. In Niethammer, Lutz – Plato, Alexander von – Wierling, Dorothee: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*. Berlin, 1991.

⁶ Hürtgen, Renate: *Zwischen Disziplinierung und Partizipation. Vertrauensleute des FDGB im DDR-Betrieb*. Köln, 2005, különösen az alábbi fejezet: *Das MfS im Betrieb: Jeder Vertrauensmann ein Spitzel der Staatssicherheit?*, 209–246.

⁷ E kategóriák pontosabb definiálásától és az NDK társadalmára gyakorolt hatásának bemutatásától jelen tanulmányban eltekintünk. A generáció fogalmát a korcsoportok értelmében használjuk.

⁸ A történeti, kulturális és kollektív emlékezeztől szóló diskurzus messze eltávolodott azon személyes emlékektől, amelyeket az *oral history* vizsgál, miközben az emlékezet fogalma egyre inkább a metaforák területére került (vö. Assmann, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1997. Magyarul: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Altantisz, 2004.). A társadalomtudományok az emlékezet társadalmi meghatározottságával foglalkozó Maurice Halbwachs szociológiájára is gyakran hivatkoznak, annak ellenére, hogy maga Halbwachs éppen az egyéni és társadalmi emlékezetstruktúrák kapcsolódási pontjait kereste (Halbwachs, Maurice: *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt, 1967.). A szociálpszichológus Harald Welzer pedig azon kijelentésével határozta meg a vita menetét, hogy a személyes emlékek elsősorban társadalmi és mediális konstrukciónak tekintendők, és keveset vagy semmit sem mondanak el a valóban megélt történésekről (Welzer, Harald: *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*. München, 2002.).

⁹ A biográfiai forgatókönyv koncepciója Appiah, Anthony K.: „Identity, Authenticity, Survival. Multicultural societies and social reproduction” című munkájára vezethető vissza. In *Multiculturalism*. Gutman, Amy (ed.). Princeton, 1994. 149–163.

¹⁰ Például az olyan politikusokkal szemben, mint Manfred Stolpe vagy Gregor Gysi felhozott, igazából soha vissza nem vont vagy meg nem cáfolt vádak nem változtatták meg megítélésüket, sőt inkább megerősítették a velük való azonosulást — anélkül, hogy ezt a Stasi mellett tett hitvallásként kellene értelmezni. A Stasi megítélésének német–német összehasonlító vizsgálata tudomásom szerint még nem történt meg.

¹¹ Ehhez a retrospektív azonosuláshoz lásd Wierling, Dorothee: The East as the Past. Problems with memory and identity. *German Politics and Society* 2. (1996), 53–71.

¹² Lehmann, Albrecht: *Erzählstruktur und Lebenslauf. Autobiographische Untersuchungen*. Frankfurt/M., 1983.

¹³ Maurice Halbwachs hangsúlyozta, hogy már a később emlékké váló élményt is azon társadalmi csoport értelmezési keretein belül érzékeli az egyén, amelyhez tartozónak vallja magát. Appiah (lásd 9. jegyzet) felhívta a figyelmet a különböző etnikai és kulturális kisebbségekhez tartozók szinte szabványoszerű elbeszéléseire, amelyek az Egyesült Államok által követett pozitív *identity politics* kontextusában keletkeztek.

¹⁴ Más *oral history*-történésekkel együtt osztom azt a véleményt és tapasztalatot, hogy az elbeszélők valóban meglévő és lehívható emlékein belül mindig vannak olyan elemek, amelyek a múltból alkotott csoportspecifikus képbe nem passzolnak, és ezért gyakran csak rejtve, tudat alatt, akaratlanul vagy egy hosszabb interjú végén fogalmazódnak meg.

¹⁵ Niethammer–Plato–Wierling: i. m. Wierling, Dorothee: *Geboren im Jahr Eins. Der Jahrgang 1949 in der DDR. Versuch einer Kollektivbiographie*. Berlin, 2002. Utóbbi kutatás – szemben az elsővel – nem volt tisztán *oral history* vizsgálat, hanem végezen használt írásos és orális forrásokat.

¹⁶ Vö. 6. jegyzet.

¹⁷ Természetesen az ellátási kérdések – mivel a hatalom legitimitációja szempontjából fontosak voltak – nagy jelentőséggel bírtak, s így a legmagasabb szinteken foglalkoztak ezekkel. Az 1960-as évektől azonban már ritkán fordult elő az egész országra kiterjedő hiány, amely nagyobb nyilvánosságot kaphatott volna. Egy kivételt az 1970-es évek végi „kávé-keverési válság”. Ehhez lásd Wunderlich, Volker: *Die Kaffeekrise von 1977. Genussmittel und Verbraucherprotest in der DDR. Historische Anthropologie* 11. (2003) 240–261. A szerző ebben a tanulmányában nem dolgozott fel állambiztonsági iratokat.

¹⁸ Wierling: *Geboren im Jahr Eins*. i. m. 484.

¹⁹ Azt, hogy valójában milyen befolyást gyakorolt a Stasi az interjúpartnerek kiválasztására, soha nem ellenőriztük. A kérdés két ok miatt is kevésbé releváns, mint azt általában gondolni szokás: egyrészt az ily módon kiválasztott személyek élettörténete is érdekes, különösképp mivel kérdéseink a hétköznapiakra és a magánéletre koncentráltak, ami csak indirekt módon kapcsolódik a politikához és a társadalomhoz, ezek számára azonban kevés elbeszélői kontroll létezik. Másrészt pedig a kutatás előtt és alatt a helyszínen kellően függetlenül tudtunk dönteni az interjúpartnerekről, s mivel saját kapcsolatokat is kiépítettünk, így az előzetesen kiválasztott interjúpartnerek aránya kevesebb volt a felénél.

²⁰ Mindazonáltal nem szabad túlságosan rábíznunk magunkat e helyek kisugárzására, mivel többnyire úgy néznek ki, mint a „normális” börtönök, és különlegességük nem annyira magában a helyben rejlik, hanem a celláig elvezető elnyomói viszonylatokban.

²¹ Egy ilyen találkozón vettem részt – talán 1992-ben. Komikus volt, hogy a központi traktus bejáratánál, amelyben üléseztünk, egy rendőr állt, aki ellenőrizte a résztvevők személyi igazolványát. Mivel nálam nem volt ilyen – nem is volt még akkor igazolványom – szigorú megrovásban részesített, mivel – tévesen – úgy gondolta, hogy mindenkinek állampolgári kötelessége, hogy mindig magával vigye személyi igazolványát.

²² Például Wolf, Markus: *Die Kunst der Verstellung: Dokumente, Gespräche, Interviews*. Berlin, 1998.

²³ Lewis, Allison: *Die Kunst des Verrats: Der Prenzlauer Berg und die Staatssicherheit*. Würzburg, 2003.

²⁴ Erről 1987-ben magunk is meggyőződhattunk, amikor közvetve beavattak bennünket a projektünket felügyelők jelentéseinek szerkesztett változatába. Niethammer–Plato–Wierling: i. m. 609. Az olyan fogalmak, mint normalitás vagy normalizálódás itt csupán az elbeszélők önértékelésére vonatkoznak, valamint a társadalmi önképre.

²⁵ Amint azt a Neues Forum [az NDK felbomlása előtti időben létrejött ellenzéki csoport – a ford.] példája mutatja, a konspirációról való teljes lemondás képes volt kiiktatni a Stasit.

²⁶ A hivatalos munkatársakról lásd Gieseke, Jens: *Die hauptamtlichen Mitarbeiter der Staatssicherheit. Personalstruktur und Lebenswelt 1950-1989/90*. Berlin, 2000.

²⁷ Beschädigte Seelen. DDR-Jugend und Staatssicherheit. Mothes, Jörn et al. (Hrsg.). Bremen, 1996.; Monika H. esetéről bővebben lásd Kukutz, Iren–Havemann, Katja: *Geschützte Quelle. Gespräche mit Monika H. alias Karin Lenz*. (Berlin, 1990.) című művét.

²⁸ Köszönet illeti Hollitzer asszonyt a történetért.

²⁹ Ehhez lásd részletesebben Wierling: *Geboren im Jahr Eins*. i. m. 434.; uő: The Hitler Youth Generation in the GDR. Insecurities, ambitions and dilemmas. In *Dictatorship as Experience. Towards a socio-cultural history of the GDR*. Jaraus, Konrad (ed.). Oxford, 1999. 307-324.; vö. uő: Die Liebe zum Staat – der Fall der DDR. In *Historische Anthropologie* 8 (2000) 2, 236-263.

³⁰ Uo. 261., Mielke utolsó, a Népi Kamara előtt elmondott beszédére utalva, amely kevésbé cinizmusának, mint inkább tudatlan szentimentálisának bizonyította.

³¹ Így történt ez például Lotte és Wolfgang Templinnel [mindketten ellenzéki aktivisták voltak – a ford.] az ellenük irányuló Stasi-intézkedések csúcspontján.

³² Nem mindig történt ez így. Vö. Hecht, Marco–Praschl, Gerald: *Ich habe „Nein” gesagt: über Zivilcourage in der DDR*. Berlin, 2002.

³³ Granzow, Joachim: *Die Löwengrube. Als Arzt in DDR-Haftanstalten Mitte der fünfziger Jahre. Ein Erlebnisbericht*. Hg. Suckut, Siegfried. Berlin, 2005. A kiadó bevezetőjében kiemeli a szerző ironikus-távolságtartó hangnemet, aminek a jelentőségét a fent említettek fényében meg kell kérdőjeleznünk.

³⁴ A szerelem például fontos erőforrás volt Britta Jansen és Freya Klier számára is. A zárt ellenzéki csoportokon belüli érzelmi közelség nyilvánvalóan fontos tényező abban az esetben, ha a politikai gettóból támogató védelmi zóna lesz. Az ehhez hasonló környezetre az államszocializmusban lásd Noskova, Jana: *Alltagsleben im Sozialismus. Zum ambivalenten Charakter des „Dissidenten-Ghettos”*. Vortrag auf der Tagung „Oral History und (post)sozialistische Gesellschaften.” Studienhaus Bad Wiesneck, 2005. november

³⁵ Egy másik kontextus, amelyről itt nem beszélünk részletesebben, de ahol számos veszéllyel teli történet keletkezik, a kárpótlás (anyagi, de szimbolikus egyaránt) igényéből keletkező elbeszélés.

³⁶ Wierling: *Geboren im Jahr Eins*. i. m. 431.

³⁷ Uo. 442.

³⁸ Uo. 30.

³⁹ Nehéz lenne megállapítani, hogy hány ilyen típusú beszélgetés zajlott. Ash, Timothy Garton: „The File” című, németül „Die Akte 'Romeo': persönliche Geschichte” címmel 1997-ben, Münchenben megjelent könyvében mutat be egy hasonló történetet. A tettes és áldozata közötti beszélgetés egy nyugat-európai történész és besúgója esetében azonban aligha tekinthető elég tipikusnak ahhoz, hogy összemérhessük olyan esetekkel, ahol a nem hivatalos munkatársak komoly befolyással bírtak a megfigyelt NDK-polgárok életére, és egészen közeli kapcsolatuk révén követtek el tulajdonképpen árulást áldozatukkal szemben. Az efféle beszélgetések valószínűleg többnyire privát módon zajlottak le. Így történt például a lipcei ellenzéki, Edgar Dusdal és besúgója között, amely beszélgetésekről Dusdal az 1990-es években mesélt nekem. Utólagos értékeléséből az tükröződött vissza, ami minden bizonnyal tipikusnak tekinthető: egyfajta nagylelkű hozzáállás, ami valószínűleg a nagyhatású ellenzéki emlékeknek és az újraegyesítés eufóriájának volt köszönhető. A kezdeti félelmek ellenére az újraegyesítést követően nem volt példa erőszakos bosszúakciókra a besúgókkal szemben.

⁴⁰ Vö. 27. jegyzet

⁴¹ Uo. 14.

⁴² Uo. 183.

⁴³ E helyütt legalább egy jegyzetben szeretnék kitérni Ralph Jessen egy kérdésére, aki nagyon helyesen megjegyezte, hogy a szóbeli források ilyenfajta használata nehezen hozhat tartósan érvényes eredményeket, mivel az idő (a megélt dolgok és azok elbeszélése közötti távolság, de ugyanakkor az elbeszélés ideje értelmében is) képlékeny tényező, aminek fontos hatása van az elbeszélés formájára is. Valóban ebben rejlik az *oral history* egyik módszertani kihívása, amellyel nem egyszerű megküzdeni. Azt saját kutatásaim során is kimutattam, hogy mennyire meghatározza az aktuális állapot például az 1989-es évvel kapcsolatos elbeszéléseket (Wierling: *Geboren im Jahr Eins.* i. m. 493.). Másrészt az intervallum-interjúk (amelyek például az egyesítés előtt és után készültek) megmutatták, hogy – a környezetükön belül végbement radikális változások ellenére – meglepően hűek maradtak önmagukhoz az elbeszélők, amennyiben megmaradtak korábbi elbeszélésüknél, vagy az újabb elbeszélésük kapcsolódott a korábbiakhoz. Wierling, Dorothee: *Gewendete Biographien?* In *Erinnern, Wiederholen, Durcharbeiten. Zur Psychoanalyse deutscher Wenden.* Rauschenbach, Brigitte (Hg.). Berlin, 1992. 217–227.